

ENKELE OPMERKINGEN TER INLEIDING OP EEN REFLECTIE OVER ETHIEK

In het volgende geef ik geen antwoord op de vraag 'wat ethiek is'; daarvoor is de geboden ruimte te beperkt. Maar ik hoop dat de volgende paar opmerkingen wel zullen helpen om het denken over ethiek in het kader van het programma "Ethiek en dialoog" voor een paar valkuilen te behoeden. Ik noem drie thema's, en maak bij elk daarvan twee opmerkingen.

1. *Ethiek en moraal*

Ethiek en moraal worden op verschillende manieren onderscheiden. Door rekening te houden met deze verschillen, kun je je eigen nadenken over morele kwesties genuanceerder en nauwkeuriger maken.

- a. Ethiek is een onderdeel van de filosofie, waarin (op filosofische wijze) wordt nagedacht over moraal. 'Ethiek' is dus een manier van nadenken over, en bestuderen van 'moraal'; ethiek is dus 'theorie'. 'Moraal' is het onderwerp dat wordt bestudeerd, waarover wordt nagedacht. Zoals natuurwetenschap wetenschap van/over de natuur is, zo is ethiek nadenken over moraal. Je zou dit onderscheid nog wat verder kunnen nuanceren door in het gebied van het morele de volgende vier niveaus te onderscheiden:
 - Het meest basale niveau is het '*ethos*': *ethos* komt van het Griekse *èthos* dat staat voor het geheel van gewoontes waarbinnen je gewoonlijk handelt, waarin je je 'thuis' voelt. We hebben opvattingen over 'wat hoort', over 'hoe we de dingen hier doen', over 'wat nu eenmaal zo is': die opvattingen zijn nauwelijks expliciet geformuleerd, maar ze bestaan ingebed, geïncorporeerd, belichaamd in onze manier van handelen, in bestaande praktijken, in de manier waarop we 'dingen georganiseerd hebben', enzovoort.
 - '*Moraal*' is de expliciet geformuleerde versie van wat in het *ethos* juist impliciet blijft. Moraal staat voor het geheel van regels en overtuigingen die aangeven wat een gemeenschap denkt over verplichtingen en waarden.
 - '*Ethiek*' is de theorie waarin wordt nagedacht over de moraal; in de ethiek wordt een antwoord gezocht op vragen als: gaat het in de moraal vooral om verplichtingen of om waarden. Zijn sommige waarden fundamenteleler dan andere? Hoe verhouden zich bijvoorbeeld 'vrijheid' en 'gelijkheid'? Wat is de grond of basis van morele verplichtingen? Enzovoort. Ethiek is weliswaar theorie, maar is gericht op de praxis; het gaat er in de ethiek om door middel van nadenken ons morele handelen te verbeteren.
 - '*Meta-ethiek*' is (anders dan ethiek) moreel neutraal. Het is de theorie die de taal, de begrippen en de logica van moraal en ethiek onderzoekt. Hier gaat het om kwesties als bijvoorbeeld: wat voor soort taalhandeling doet iemand die een belofte doet? Of: wat is het verschil in de betekenis van het woord 'goed' in de uitspraken 'dat is een goede schaatser' en 'dat is een goed mens'?

- b. Soms onderscheidt men met de termen 'moraal' en 'ethiek' tussen twee aspecten van het morele. Het morele bestaat immers enerzijds in *normen* (verplichtingen en rechten), en anderzijds in *waarden* (idealen, doeleinden). Het eerste wordt dan aangeduid als 'moraal' (denk aan 'ik zal je mores leren'), het tweede als 'ethiek' (denk aan het Griekse *èthos*, gewoonte, woning, thuis, karakter). In het verlengde hiervan wordt dan ook onderscheiden tussen twee soorten ethiek, al naar gelang daarin de morele *normen* centraal staan, of juist de *waarden* en de *deugden*). De eerste wordt dan wel aangeduid als 'moraal' (eigenlijk een moraal-ethiek), de tweede 'ethiek' (dat wil zeggen een ethos-ethiek).

2. *Morele dilemma's*

In toepassingen van ethische reflectie in allerlei organisaties spreekt men vaak over morele dilemma's. Dat gebruik van de term 'dilemma' is problematisch om verschillende redenen.

- a. Morele kwesties zijn lang niet altijd dilemma's. Het woord 'dilemma' betekent eigenlijk 'een keuze tussen twee mogelijkheden, die beide problematisch of ongewenst zijn'. Men spreekt wel van de 'twee horens van een dilemma', daarmee verwijzend naar de horens van een stier: je hebt de keuze om aan de ene of de andere hoorn van het beest gespiest te worden. Dat leidt dan vervolgens tot de indruk dat een moreel probleem eigenlijk steeds neerkomt op een keuze tussen twee kwaden. Dat is om meerdere redenen onterecht; ten eerste omdat je inzake een moreel probleem soms wel degelijk kunt zoeken naar een goede, of een betere oplossing of handelwijze. En ten tweede is de suggestie dat het uiteindelijk om een keuze gaat bedenkelijk, omdat dat de indruk geeft dat morele problemen slechts een kwestie van subjectieve (en dus niet beoordeelbare) keuzes zijn.
- b. Wie zich verdiept in de ethiek zal leren dat er heel verschillende manieren zijn om over morele problemen na te denken, en dat die verschillende manieren niet een keuze-palet vormen maar dat ze eerder complementair zijn. Verschillende benaderingen in de ethiek maken verschillende aspecten van een moreel probleem zichtbaar. Alleen wanneer je aan alle (of tenminste zoveel mogelijk) aspecten recht doet, heb je een adequaat zicht op het morele probleem. Het is geen kwestie van kiezen welk perspectief je inneemt, maar je moet proberen zoveel mogelijk gezichtspunten te betrekken, standpunten in te nemen om goed zicht te krijgen op het probleem.
 - In een vervolg-sessie zal nader ingegaan worden op die verschillende perspectieven.

3. *Morele vorming*

Vanuit mijn ervaringen in een aan het programma 'Ethiek en dialoog' verwant project in domein van het onderwijs, formuleer ik nog een tweetal opmerkingen bij een laatste thema, namelijk: morele vorming.

- a. Wie iets wil doen aan de vorming van kinderen, moet beginnen bij de ouders, wie iets wil doen aan de vorming van burgers moet iets doen aan de vorming van politici, of algemener gesteld: wie iets wil doen aan de vorming van anderen, moet beginnen bij zichzelf. Dat betekent m.i. dat activiteiten in het kader van het programma 'ethiek en dialoog' moeten proberen te voorkomen dat er over de problemen van *anderen* wordt gesproken. Iedereen ervaart morele vragen – en als iemand die niet ervaart is het extra nodig eerst daarover na te denken. Alleen het nadenken over eigen morele ervaringen (of het nu schuldgevoelens of een soort geluksgevoel betreft, of het gaat om verplichtingen tegenover anderen, of de manier waarop je verwachtingen die je van anderen hebt bevestigd of juist beschaamd worden) kan helpen om anderen te helpen zich bewust te worden van hun morele ervaringen en daarover op gepaste wijze na te denken.
- b. Paradoxalerwijze is het juist een morele waarde die ons hindert bij die ethische reflectie, namelijk de in onze cultuur algemeen als waarde geprezen houding van 'respect'. Respect is zonder twijfel van groot belang, maar kan een hindernis worden wanneer het betekent: bemoei je niet met de opvatting, houding, levenswijze van anderen. Denk aan de manier waarop de uitdrukking 'met alle respect' wel wordt gebruikt: doorgaans is dat de inleiding op een volstrekte afwijzing van datgene waarvoor je dan wel respect zou hebben.

Morele vorming vereist dat we:

- Ons bewust worden van onze morele opvattingen: Wat vind je eigenlijk echt belangrijk? Welke grenzen zul je nooit overschrijden? Waardoor word je echt gemotiveerd? Hoe beoordeel je je eigen houding in je werk, in je omgang met vrienden, in je huiselijke omgeving? Dat impliceert de bereidheid tot een zelf-kritische confrontatie.
- Ten tweede moeten we leren om aan anderen uit te leggen waarom we over morele kwesties denken zoals we doen; waarom we menen met recht iets als goed of rechtvaardigbaar of behoorlijk of voorbeeldig te beschouwen. Alleen door te proberen aan elkaar duidelijk te maken waarom we denken wat we denken, kunnen we morele kwesties beschermen tegen de willekeur van puur subjectieve keuzes.

Paul van Tongeren
14 maart 2022